

ӘОЖ 82:316.3

Г.Ж. Қансейтова

Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.
E-mail: Salua-nurjan@mail.ru

XX ғасыр басындағы қазақ романдарындағы салт-дәстүрдің көрінісі

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі алғашқы романдардағы салт-дәстүрдің көрінісі «Бақытсыз Жамал», «Мұңлы Мариям», «Қыз көрелік», «Қалың мал», «Қамар сұлу» романдары негізінде шолу түрінде қарастырылып, мазмұндық тұрғыдан өзіндік ұқсастықтары мен сарындары, айырмашылықтары мысалдармен айқындалады. Сол секілді мақалада қазаки дәстүрде кездесетін салттық жоралғылар аталады.

Түйін сөздер: роман, сюжет, қазақ тұрмысы, әдет-ғұрып, салт-сана.

Қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет роман деген жанрлық анықтама қойылып, жарияланған прозалық туынды – «Бақытсыз Жамал».

Өмір құбылыстарын жан-жақты қамту, сан алуан қақтығыстар үстінде көрінген күрделі бейнелерді жасау, көркемдік құралдар байлығы деп аталатын талаптарға жауап беретін іргелі қазақ романдарының эстетикалық ізденістері басы – «Бақытсыз Жамал» да көп уақыт салмай Міржақып туындысымен тақырыбы, нысанасы, әуезі сарындас Сәлім Көшімовтің «Мұңлы Мариям», Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелігі» (1912), Спандияр Көбеевтің «Қалың малы» (1914), Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» (1914) тәріздес прозалық шығармалар дүниеге келді.

М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы мен Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романының басталуында өзара ұқсастық бар. М. Дулатов «Бақытсыз Жамал» романында автордың «сөз басы» романның жазылу тарихы, роман жазудағы өз мақсатын баяндайды.

Міржақып – төмендердің аласасы,
Сезімнің бар ма, жоқ па тамашасы.
Жылтырап тесік моншақ жерде қалмас,
Қазақша бір роман жаза салшы [1, 199-б.]

Бір роман жазайын деп мен ойландым,
Оянған мезгілі еді барша жанның.
Қатындар балалардан ақыл сұрап,
Қараға түскен уақыт ісі ханның.
Жасымнан дүние көрмей жұмдым көзді
Жүгініп басқа ұрармын сала бөзді.
Ғылымсыз қалғаным көп өкініп,
Сонан соң жаза салдым осы сөзді... [2, 77-б.]

Жасы елуден асқан Ғайса перзентсіздіктен қайғыланып, Жұбаныш деген кедейдің шаруаға қолайлы Жәкіш деген қызын тоқалдыққа алды. Жәкіш қыз туып есімін Ғайникамал деп қойды. Ғайса бай Ғайникамалды Қырым жақтан оқып қайтқан мұғалімді 25 сом ақша беріп қолына ұстап, жаз болса, бөлек үй тігіп беріп, қыс болса, бөлек там үй салып беріп, тағы жан-жағындағы кедейлердің балалары да оқысын, «Ғайнішімнің арқасында, міне, кедей балалар да адам болып, бір нәрсе біліп қалсын», – деп бағанағы мұғалімді үш жылға шейін қысы-жазы қолынан жібермей оқытты.

«Бақытсыз Жамал» романындағы сюжет желісі басты кейіпкер Жамал тағдырымен байланысты. Әкесі Сәрсенбайдың мойнына бұршақ салып, құдайдан жалбарынып сұрап алған баласы. Шешесі Шолпан әкесінің бір перзентке зар болып жүріп үйленген екінші әйелі. Сәрсенбай қызына молда жалдап оқытады. Ата-ана, ауыл-аймақ, дәстүрлі салт-сана әсеріне қоса, кітаби

тәрбие жаңа буынның өкілі болып жетіле бастайды. Өзі де жанынан өлең шығаратын дарынды бойжеткен болып көзге түседі, зеректігімен, ақыл-көркімен, шешендігімен ауызға ілінеді.

Екі романдағы сюжет ұқсастықтар осы жерден ажырайды. «Бақытсыз Жамал» романында Жамал өз сүйгені Ғалимен қол ұстасып, қашып, Ғалидың нағашыларын паналайды. Бірақ көп ұзамай Ғали ауырып қайтыс болды. Жамалдың жалғыз қалуы, Жұманнан зорлық көруі, қайғылы махаббат уын ішіп, боранды түнде адасып өлуі сенімді суреттеледі.

«Қыз көрелік» романының соңында теңі Мұхаметқалиға қосылып, Семей қаласында қазақ жастарын оқытып жатқан Ғайникамал туралы айта келе, Т. Жомартбаев өз мақсатын былай түйіндейді: «Басында ықтияры бар бақытты қыздар кімді сүйсе, өз басынан қор болмас қамын ойлайды. Кіммен сүйіп өмір сүрсе, жақсы өмір сүреді, соны ойлап басында миы, көкірегінде ойы, санасы бар қыздар балияға толған соң өзінің теңін тауып алып, теңін біліп, өзіне қандай адам өмірлік болуға жарайды, соны талап қылып іздей бастайды», – деп романның аяқталуын түсіндіреді.

«Бақытсыз Жамал» романында Жамалдың әкесі Сәрсенбай – момын жан. Қызының бетін қақпай өсіреді, оқытады. Бірақ жұрттың сөзіне еріп, шарға түсіп, билікке таласады. Билік үшін, дәреже үшін неге де болса да белін буды. «Қалың мал» романында қалыңмалға қызыққан, дүниеге бола баласын бермекші болған Итбайдай дүниеқоңыз емес. Р. Нұрғали Сәрсенбай бейнесінің ерекшелігін:

Мансап үшін иманын сататын, жанын беретін, іштен шыққан баласына дейін айырбасқа түсіретін жаңа дәуірге лайық қаһарманның болашақ кескінін аңғарамыз [3, 95], – деп талдайды.

М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы, С. Торайғыровтың «Қамар сұлу», С. Көбеевтің «Қалың мал» романында қазақ елінің көріністері, қазақ қыздарының тағдыры болса, Т. Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романында адамның артықшылығы білімінде дейтін ағартушылық идеяны нысана етіп алғандықтан, романда шарттылық мол. Тақырыптық мазмұн қазақ қыздарының бас бостандығы болса, оны басты мақсат етпейді. Мысалы, Ғайникамал өз сүйгені Мұхаметқалимен бірге кетіп бара жатып, ойына басқа қыздардың осы өзі секілденіп, таңдап тауып теңіне бара алмай, біреулерінің

көңілі жылау, қайғымен өтетіні түсіп, назым өлең түрінде айтылады.

Романдарда қыз бен жігіт арасында хат жазысу айтыс түрінде дамиды. Мысалы, Қамар сұлуда Қамар мен Ахмет хат жазысады. «Бақытсыз Жамал» романында Жамал мен Ғали арасындағы ғашықтық сырларды көрсету үшін алынған өлең мәтіндері айтыс үлгісінде, хат формасында берілген.

«Қамар сұлу» романында Қамар ақылды, білімді. Оны Жорға Нұрымға айттырғанда әкесі Омар надандық деп жылайды. Қамар ұзатыларда жар-жардың орнына зар-зар айтылады. Құда түсу, қол ұстату, қыз ұялтар кәдесін алды, жабағы сойып, әйдік тамаша ойын қылмақшы болды, – деп суреттейді. Неке қиярдағы шарифат заңдылықтары жүзеге асады. Қамар ауырғанда емдеудегі халықтық емдердің сан түрі айтылады.

«Тағы қорықтық құю ма, қара малдың өкпесімен қағып көшіру ме, жынға орау, қырық аяқ сумен ұшықтау, бозбұға, сарбұға, жеті түрлі дәрі-дәрмектің басын қосып емдеу ме, не керек, әйтеуір, осылар секілді қасиетті қазақ емдерінен оллоу ағлам қалғаны бар ма екен?

«Қамардың басын айналдырып, сені сүйдіреміз», – деп жеті қара мейізге, тұзға, қантқа да дуа қойып, Нұрымды алдаушылар да толып жатыр [4, 30-б.].

«Бақытсыз Жамал» романында сүйінші сұрау, шілдеhana, құда түсу, шілдеhana-мәжіліс сияқты әдет-ғұрыптар кеңінен суреттеледі. Тойдумандағы ойын-сауықтар да оқиға барысында баяндалады.

XX ғасыр басындағы романдарында сол кезеңдегі әлеуметтік-қоғамдық өмірдің шындығы қазақ тұрмысымен, әдет-ғұрпымен, салт-санасымен тұтас, бірлікте қарастырылады.

Әдебиеттер

1 Дулатұлы М. Шығармалар. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Мектеп, 2000. – 366 б.

2 Дулатов М. Бақытсыз Жамал; Жомартбаев Т. «Қыз көрелік»; Аймауытов Ж. Ақбілек: Алматы: Жазушы, 2009. – 320 б. «Қазақтың 100 романы» сериясы.

3 Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. 3-т. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2005. – 652 б.

4 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – 2-т. – Алматы: Ғылым, 1993. – 200 б.

Г.Ж. Кансеитова

Проявление традиций и обычаев в романах начала XX века

В статье рассматривается зрелище обычаев-традиций в первых романах в казахской литературе.

Ключевые слова: роман, сюжет, быт казахов, обычай, нравы.

G.Zh. Kanseitova

Manifestation of tradition and custom in novels of the beginning of the XX century

This article looks at the spectacle of custom-stream in the first novel in the Kazakh literature.

Keywords: the novel, plot to be Kazakhs, custom, customs.